

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№3 (2024)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/NCYE9704>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/PUZR3627>***Ж. А. Сәрсенбай¹, А. Б. Салқынбай², Ш. Ә. Рамазанова³**^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>²ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>³ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9071-4872>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ТӘЖІРИБЕ: НОРМА ЖӘНЕ УЗУС

Мақалада қазақ тіл білімінің жаңа бір саласы әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелері ретінде қарастырылып жатқан норма мен узус туралы түсінік береміз. Қазіргі қазақ әдеби тілінің кодификациялық қорына енбеген, бірақ тіліміздегі қолданып жүрген коммуникативтік тәжірибедегі норма мен узус мәселелерін сөз етеміз. Сонау ғасырлар қойнауынан мәдениеттер мен өркениеттер мидай болып араласып, үлкен ұлттар шағын ұлттардың тілі мен ойлау, сөйлеу өрісін тарылта бастаған бүгінгі жаһандану дәуіріне өзінің сөз байлығы мен ой-өрісін сақтап, аман жеткен қазақ тілі үшін де бұл ортақ қағида. Қағидаға адал болсақ, тілімізді дамыта алғанымыз. Тілімізді сақтап-дамыта алсақ, ұлт ретінде өмір сүру, қоғамдасып ғұмыр кешу, мемлекет болып бірге бекіту дейтін іргелі де күрделі мәселелерді шеше алғанымыз. Негізгі мақсат та осы.

Тілдің қолданыс аясының кеңеюі қазақ тілінде сөйлеу мен жазу мәдениетінің көтерілуіне тек оң ықпал етті деп біржақты жасау бере алмамыз анық. Бүгінде қазақ тілінің қолданысында норма мен узус мәселелері араласып, оны теориялық жағынан қайта зерделеп, күнделікті тәжірибедегі қолданысын, әсіресе публицистикалық стильдің көрінісі саналатын БАҚ-та реттеудің өзектілігі жоғары болып отыр. Тілдік норманың сақталуын қадағалап, сөз мәдениетінің деңгей-дәрежесін сараптап отыру – тіл мамандарының міндеті.

Қазіргі коммуникациядағы тілдік мысалдар талқыланды. Норма мен узустың аражігін барынша айқындауды мақсат еттік.

Кілтті сөздер: тіл жүйесі, әлеуметтік лингвистика, норма, узус, тілдік тұлға, коммуникативтік тәжірибе, мәдениет, кодификация.

Кіріспе

Әлеуметтік лингвистиканың негізгі мақсаты – белгілі бір қоғамды құрайтын адамдардың тілді қалай қолданатынын және осы тіл өмір сүретін қоғамдағы өзгерістер тілдің дамуына қалай әсер ететінін зерттеу. Бұл мақсат екі түбегейлі әлеуметтік лингвистикалық мәселеге – тілдің әлеуметтік дифференциясы мен тіл дамуының әлеуметтік кондификациялануына сәйкес келеді.

Қазақ тілтанымында «норма» мәселесі егжей-тегжейлі зерттелген деуге болады. Тіл тарихына, функционалдық стилистикаға, сөзжасамға, әлеуметтік лингвистикаға қатысты еңбектердің қай-қайсысы да болсын, норма жайы (баяндау барысында әзірше «норма» термині қолданылады) кейде толығырақ, кейде негізгі нысанаға қатыстыра отырып, ішінара талданады. Норманың табиғатына қатысты бір-бірінен алшақтау түсетін пікірлер де жоқ емес. Шетел ғалымы Л. К. Латишев «Технология перевода» еңбегінде «Тілдік норма – сөйлеудің генерациясын бақылайтын тілдік жүйеден кейінгі фактор. Бұл бейнелі тілдік сүзгінің бір түрі, ол тілдік жүйеде көрініс алатын, тілдік қолданыста бар, тілде қызмет ететін және қоғам дұрыс деп таныған нәрсені өткізеді. Сөйлеу тілінде жоқ жүйенің бірліктері қолданылмайды [1, 65]. Ал белгілі лингвист Е. Косериу норманы «жүйені ұжымдық жүзеге асыру» деп тұжырымдайды [2, 175]. Дәлірек айтсақ, ғалым норманы сөйлеу (речь) барысында өзгеріп отыратын объективті құбылыс ретінде бағалаған және қоғаммен тікелей байланыстылығын да баса көрсетеді.

Норма – сөз мәдениетінің басты аспектісі, сондықтан осы салаға арналған зерттеулерде норманың көптеген проблемалары тікелей қарастырылған. Бұл ретте, әрине, қазақ тіл мәдениетінің теориялық және практикалық мәселелерінің іргесін қалаған ғалымдар М. Балақаев пен Р. Сыздықтың тұжырымдары жалпы қазақ сөз мәдениетінің, оның ішінде норманың табиғатын ашу, дәлелдеу жағынан аса құнды. Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердің барлығында да дерлік норманың анықтамасы қамтылған.

Норма мен узустың қазіргі тілдік қолданыстағы сипатын талдау барысында біз қазақ тілші-ғалымдарының тұжырымдарына сүйенетін боламыз. Жоғарыда атап өткеніміздей, тілдік норманың лингвистикалық табиғаты шетелдік тіл білімінде мейлінше көп қарастырылған, ғылыми пікірлер мол әрі жасалған тұжырымдар мен берілген анықтамалар бір-бірінен соншалықты алшақ емес. Негізгі тұжырым бір мағынада, ғалымдар сол алғашқы тұжырымды жаңа мазмұнмен толықтырады. Сондықтан

тақырыпқа арқау болып отырған мәселенің басқа тілдерде зерттелу тарихына аз-кем шолу жасаумен шектелуді жөн көреміз, әрі кейбір тұстарда әлемдік лингвистикадағы көзқарастарға сілтеме жасалатынын атап өтеміз.

Материалдар мен әдістері

Норма (тілдік норма), әдеби норма ұғымдарының арасындағы өзара байланысты және олардың арасындағы айырым белгілерді талдау, ұсыныстар беру мақсатында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі объективті норманы және нормалану үдерістерін танытатын тілдік фактілер қамтылды. Эмпирикалық материалдар (Сөзтүзер, 2021), (Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық), (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988, 2013) іріктелді. Талдау барысында ғылыми көзқарастарды түсіндіру, тілдік фактілерді салыстыру әдістері, лингвистикалық интерпретация, семантикалық талдау әдістері пайдаланылды.

Норманың ғылыми салмақты зерттеуі шетелдік лингвистикадан бастау алып, ғылыми дәстүрі Прага мектебі өкілдерінің еңбектерімен жалғасын табады. Сонымен қатар В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. Н. Головин, К. С. Горбачевич, В. А. Ицкович, Л. П. Крысин, С. П. Обнорский, С. И. Ожегов, Л. И. Скворцов, Б. С. Шварцкопф, Е. Н. Ширяев, Д. Н. Шмелев сынды көрнекті ғалымдардың аты-жөнін атасақ та жеткілікті. Алайда орыс тіл білімінде тіл мәдениеті, оның ішінде норма туралы ғылыми көзқарастар XVIII ғасырдың орта тұсынан бастап қалыптаса бастаған, алғашында «норма» терминінің орнына «сөзқолданыстың тиімділігі» (эффективность словоупотребления), қарым-қатынас жасау барысындағы нысаналылық (коммуникативная целесообразность) тәрізді түсініктемелер қолданылған. Көптеген пікір алмасулардан кейін тілдегі бір құбылыстарды екіншілерінен ажырататын, белгілі бір ұлттың тілі мен мәдениеті арасындағы байланысты және осы байланыстың деңгейін, жетілгендігін көрсететін тілдік категорияны анықтап алудың қажеттігі байқалған, сөйтіп, орыс зерттеушілерінің айтуынша «норма» термині Прага мектебінде (А. Едличканың еңбектерінде) қолданыла бастаған.

Орыс ғалымдарының ішінде нормаға қатысты ғылыми ізденісті жүргізген С. Ожеговтің пікіріне сүйенеді. Ғалымның пікірі – алдыңғы кезеңдердегі жалпылама айтылған тұжырымдар жүйеленіп, нақты түрде қорытылған анықтамалардың бірі, осы анықтама аксиомаға айналған, екіншіден, норма категориясын әрі қарай зерделей түскен ғалымдардың еңбектерінде функционалды стилистика, антропоэзеттік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, тіл мәдениеті, ортология салаларының әдіснамасын қолдана отырып осы тұжырымның тереңдетілген, дамытылған тұстары да бар (оларға кейінірек тоқталатын боламыз) [3, 259–260].

Осы анықтаманы толықтыратын пікірлердің бірі – «норма – тілді қолданушылардың сөйлеуінде/ жазуында қайталанып қолданылатын, жаппай мойындалған тілдік бірліктер; сөздіктерге енгізілген, ережелерде көрсетілген тілдік бірліктер» [4, 4]; ал екінші бір анықтамада норма / тілдік норма / әдеби норма жоғары білімді адамдардың сөйлеу практикасында қалыптасқан ережелер түрінде, тең мағынада анықталады: «Норма (языковая), норма литературная – принятые в общественно-речевой практике образованных людей правила произношения, грамматические и другие языковые средства, правила словоупотребления» [5, 19].

Академик Р. Сыздық әдеби норма ұғымын тілдегі варианттылық құбылысымен байланысты тұжырымдаған. Осындай мәліметтерге қарағанда, тіл ғылымында норма жайы әбден анықталған мәселелердің бірі болып та қабылданады. Дегенмен құрылымдық лингвистика аспектілерінен ауысып, тіл – қоғам (қоғам дамуындағы өзгерістер) – ұлттық сана – жеке адам (тілді қолданушы) – тілді қолданатын қоғамдастық арасындағы байланыс арқылы тілді зерттеудің жаңа бағыттарының пайда болуы мен қарқынды дамуы норма проблемаларына қатысты қалыптасқан тұжырымдарды талдауды және олардың мәнін ашуды қажет етеді.

Осыған байланысты алдымен қазақ тіл біліміндегі көзқарастарды анықтап алу маңызды.

А. Байтұрсынұлы мен профессор Қ. Жұбановтың қалдырған мұраларындағы ой толғамдарында тікелей айтылмағанымен, тілдегі норма қисындарына меңзеген пікірлер бар. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының «Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, мағына жағының күштілігімен жағады» немесе «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады» [6, 115] деген ұлағатты сөздеріне зер салалық. Бұндағы «сөздің сипатының көркемдігі, мағынасының күштілігі» дегені сөзқолданыстың әсерлілігі, жатықтығы, дұрыстығы, дәлдігі деген ұғымдармен астасқан деп танимыз, ал «дағдылы қолданылып келе жатқан сөздер, қолданыстың дағдылы жолы, жүйесі» дегені тілді қолданудағы, жазудағы дәстүрдің сақталуы дегенмен, яғни норма, дәстүрлі ұстанымдар деген түсініктермен, сөз жоқ, үндес.

Тіл ғылымының сан салалы проблемаларын ғылыми тұрғыдан талдаған профессор Құдайберген Жұбановтың айрықша мән берген мәселесінің бірі – емле және терминология мәселесі. Ғалым тіліміздің ілгері жылжуына оның емлесі мен терминология жайы дұрыс шешілгенде ғана алға басатынынын айтады. Еңбегінде кез келген саласы сол емле мен терминологиямен сабақтақасып, тығыз әсер ететіндігін сөз етеді [7, 336].

Тіл мәдениеті саласының маңызды тұстары – жазудың қағидаларын реттеу, сөздік құрамға әсер ететін терминжүйені реттеу, бұлардың реттелуі – халықтың жалпы мәдениетінің бір белгісі, сондықтан ғалымның емле мен терминжүйенің жайын шешуді «тілдің өсуі», «тілдің түрлі тарауы», «мәдениетке қол жеткізу» дегендермен байланыстырғаны тілдік бірліктердің қолданысқа түскен кезіндегі сипатына, бірізге түсірілуіне қатысты.

Тілдік норманың диахронды түрде зерттеген Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықұлы, А. Салқынбай, Ш. Жалмаханов, М. Сабыров т.б. ғалымдардың тарихи тұрғыдан берген пікірлері өте құнды.

Академик М. Балақаев зерттеуінде норма туралы анықтаманы былай береді: «Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы дейміз» [8, 33]. Ғалымның бұдан кейінгі жазылған еңбектерінде осы анықтама ширатыла түскен: «Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, солар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік. Тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру» [8, 138].

Ал норма жайлы егжей-тегжейлі жазған академик Р. Сыздықтың зерттеулерінде норманың негізгі ережесін бекітіп бергендей. Ғалым Р. Сыздықтың сөзімен берсек «норма – көпшіліктің қолданысындағы тілді, әсіресе толық орныққан, дәстүрлі құралдары, амал-тәсілдері, тәртіптері, норма тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс... Нормалылық танымына тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық белгілері де кіреді» [3, 47].

Жоғарыда атап көрсетілген зерттеу нәтижелері тіліміздің әлеуметтік ахуалын реттеуге, сөз мәдениетіне, тіл тазалығына қатысты екендігін көрсетіп отыр. Өйткені мәдениеті жоғары тіл ғана ұлттық тіл, мемлекеттік тіл ретінде қызметін мінсіз атқара алады. Яғни қазіргі қазақ тіліндегі норма мен узусты зерттеу өзекті сипат алып отыр және оның мынадай келелі-келелі мәселелерін айқындауды қажет етеді.

Тілдік норма туралы зерттеу жүргізген ғалым Н. Уәлиев өз еңбектерінде норма мен узус мәселесіне терең ғылыми талдаулар жасаған. Ғалым норма мен узус мәселесіне қатысты академик Р. Сыздықтан кейінгі тұжырымды ойларын еңбектерінде көрсетеді [9, 9].

Нәтижелер және талқылау

Зерттеуіміздің мақсаты – қазақ тілінің сөз қазынасын, мағына байлығын молырақ қамти отырып, ұлттық әдеби тілдің осы заманғы сөз жүйесіндегі норманы көрсету арқылы қалыптанған норма жөнінде ақпарат беру. Қазіргі коммуниканттарға эксплицитті түре берілетін мұндай нормалауыштық

ақпарат сөз қазынасындағы бірліктерді ретке келтіріп, тәртіпке салу арқылы жүзеге асатыны белгілі.

Тіл мәдениетін бұзатын түрлі кемшіліктерді атап өтуге болады: біріншіден, түрлі паразит сөздер (*жаңағы, құсап, нағып, ал, енді т.б.*), жаргондар, вульгаризмдерді көп қолдану; екіншіден, тілді қасаң етіп, жасанды механизмге айналдыратын түрлі тілдік штамптар, канцеляризмдер, жалған мәнерлілік; үшіншіден, сөздерді қажет жерінде нақты қолданбай, ойды қысқа да нұсқа жеткізбей, жанама сөздерді көп қолданатын көпсөзділік; төртіншіден, сөздерді қате қолдану (синонимдерді дұрыс таңдамау, паронимдерді ауыстыру, орынсыз, плеоназм, артық сөздерді қосу, екіұшты мағына беретін сөздерді, етістіктерді шатастыру, т.б.); бесіншіден, шет тілден енген сөздерді көп қолдану; алтыншыдан, тіл сүреңсіздігі, жадағай сөйлеу, сөз жұтаңдығы; жетіншіден, сөйлемдердің шұбалаңқылығы, ой көмескілігі; сегізіншіден, сөздерді сөйлем ішінде дұрыс орайластырмай, ымыраластырмай, ақсаңдатып қою. Бұл қатарға қазіргі күні дағдыға ене бастаған басқа да дұрыс тілдік қолданыстарды қоса беруге болады. Сондай-ақ тіл тазалығындағы аса маңызды мәселе – айтылымдағы қателіктерді көрсетіп, түзеп отыру, орфоэпиялық нормаларды сақтауды талап ету. Сөзді дұрыс айтпау, екпінді, интонацияны дұрыс қоймау да кемшілік болып табылады, себебі саздылық, интонация сөзге жан беріп, эмоционалдығы, көркемдігі мен түсініктілігі, реңкі мен бояуы артады.

Бұл тұрғыдан А. Байтұрсынұлының пікірлері құнды, ғалым тіл әуезділігін екі топқа бөліп, сөз әуезділігі мен сөйлеу әуезділігі деп анықтамасын береді. Сөйлеу әуезділігі сөйлеуші сөйлегенде құлаққа жағымды естіледі және буын екпіні мен сөз екпінінің де маңыздылығын ескертеді. Осы қағидаларды белден басып, сингармонизмді сақтамай сөйлейтін қазіргі жастардың сөйлеу-сөйлесу мәнері құлақты кесетіні өтірік емес.

Тегінде, норма мен узусты айырып таныған дұрыс. Ғалымдардың пайымдауынша, нормативтік бірліктер ол қолданыстағы сөйленімдер, ал узусты норма емес дейді, тек тілдік дағды ретінде ғана қарау дегенді біз де құптаймыз [3, 10]. Айталық, қазіргі қолданыста әйел адамдарды *медбике, төрайым* деп қолдану кездеседі.

Узустық қолданыстың барлығы бірдей белгілі бір жүйе түзетін бірліктер болып шықпайды.

Тілдік норманы кодификациялауда практикаға сүйену басым болса, ендігі кезекте оның сүйенетін теориялық негіздерін көрсету, тілдік және тілдік емес нормалардың түрлерін айқындай отырып, сөздің сапасын анықтауда тілдік нормаға сүйену жеткіліксіз, тілдік емес нормаларды да ескеру, тілдік, тілдік емес нормалардан ауытқулардың себептерін уәжді ауытқудың әсерімен ықпалын ашу зерттеудің талқылауына жатады.

Мәселен, норма мен узустың күнделікті тәжірибеде кездесетін мынадай сипаты бар:

Норма	Узус
Жиырманшы	Жиырмасыншы
туған күн	туылған күн
қойын-қолтық	қоян-қолтық
аспаз	аспазшы
филология ғылымының докторы	филология ғылымдарының докторы
соңғы	ақтық (журналистердің қолданысында өте көп)
алғыс айтады	алғыс білдіремін
домбыра тартады, шертеді	домбыра ойнайды
айтылмыш	аталмыш
бедеу	белсіз
әскер	әскерлер
менің ойымша	мен ойлаймын
арнаулы курс	арнайы курс
көктайғақ	мұзтайғақ
кіруге бола ма?	кіруге болады ма?
ауырдың үстімен, жеңілдің астымен	ауырдың астымен, жеңілдің үстімен
қолды сабындап жуу	қолды сабынмен жуу
келіндердің құлағына алтын сырға	министрлердің құлағына алтын сырға
денесі жарақаттанды	мен денемнен жарақат алдым
жұмбақ айтайық	саған жұмбақ жасырамын
назар салғандарыңызға рақмет	назарларыңызға рақмет
таныстыру жалғасады	бағдарламада таныстыруымызды одан әрі өрбітеміз
келесі хабарымызды күтіңіз	бізбен бірге қалыңыз, бізбен бірге болыңыз
құтты болсын	құтты болсын айтамыз
картоп аршу	картоп тазалау
ауыз бөлме	ауызғы бөлме
осы жылғы	ағымдағы жыл
телефон шалу	телефон соғамыз
тамағыңның дәмі тіл үйіреді	тамағың тіл үйіреді

Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, норма мен узусты айырып, тану үшін де сөздің ішкі мағынасынан хабар болу керек екендігін аңғартады. Сөздің коммуникативтік сапасына «дұрыс» – «бұрыс»,

«орынды» – «орынсыз», «сөзі бай» – «сөзі жұтаң» деп баға беруде сәтті немесе сәтсіз фактіні бөліп алып, талдау негізгі әдістің бірі болады деп жоспарлап отырмыз. Сондықтан сөздің коммуникативтік сапасы сөз актісінің аяқталған нәтижесіне қатысы болуға тиіс. Мұндай талап тілдік фактіні тек сөздің құрылымының құрамында қарау жеткіліксіз екенін көрсетеді [9, 12]. Мәселен, *айтылмыш – аталмыш, қойын-қолтық – қоян-қолтық, арнаулы курс* – арнайы курс деген сықылды сөздерде фонетикалық алмасулар деп қана қарайтын болсақ, қателескендігіміз. Тілдік норманың негізгі сипатын ашуда *тілдік жүйе – тілдік норма* параллеліне сүйену, әрине, жеткіліксіз, сондықтан ғалым Р. Сыздық *тілдік жүйе – тілдік норма – узус* үшендерін бірлікте ала отырып, «узус» деген ұғымды тілдік жүйеден ауытқып кеткен, бірақ дағдыға айналған құбылыс» деп таниды [3, 11]. Мысалы, мынадай сөздерде тілдік «жүйе» мен «узус» сәйкеспейді: *- тұса – тұсаула* емес, *ертте – ерле* емес, *тізерле – тізеле* емес, *келтір – келдір* емес, *қозда – қозыла* емес, *сөйле – сөзде* емес. Тілдік жүйе мен норма сәйкес болса, ерле, тізеле, қозыла болар еді [3, 46]. Бұл жерде жүйеге сәйкес болмаса да, тілдік узус норма деп танылады.

Күні кеше ғана Қазақстан бойынша жеткіземіз – *Қазақстан аумағында жеткіземіз, орындықтың арқасы – орындықтың арқалығы, қолды сабынмен жуу – қолды сабындап жуу, тұсқағаздар – тұсқағаздар, гүлмен суретке түсу – гүлді ұстап суретке түсу* сияқты т.б. сөздер біршама уақыт жарыса қолданылып, аз мерзімнің ішінде норма мен узустың аражігін ажырата алмай, қалыпты қолданысқа айналып кетті [11]. Бұлай болатыны – кейбір сөздердің қолданылу жиілігі мен белсенділігі, яғни рекуленттілігі аса жоғары болады. Вариант қолданыстың алғашқы сыңарлары бірте-бірте қолданыстан ығысып, жаңа нормаға орын берді. Бұл процестің қарқынды өтуіне саяси-әлеуметтік фактордың ықпалы ерекше болды.

Когнитивтік тұрғыдан қарасақ, *ауырдың астымен, жеңілдің үстімен* тәрізді мақал-мәтелдердің сөз әлеуеті тұрғысынан «жалқау адамның іс-әрекеті» дегенді білдіреді. Ал осындай мағынасынан мына қолданыс тілдің нормасына ауытқығанын бірден байқатады. Ұлттық семантикасынан алшақтап, мүлде қисынға келмейтіндей көрінеді.

Қоқыс, құқық деген сықылды сөздер тілімізге узус түрінде сіңіп кетті. *Қоқыстарды төгеміз; құқықтарымыз тапталып жатыр* деген мысалдардан көптік жалғауының бейберекет қолданысын көрсетеді. *Өтінішпен келдім-өтініш айта келдім, алғыс білдіремін-алғыс айтады* (тіпті, қолданысқа еніп кеткеннің өзінде, мұндайды бастық қарамағандағы адамға айтса жарасады. Немесе грамотаға жазса болады. Қазақ «Алғыс айтады». Иә, орысша «говорю благодарность» деген жоқ), *тамағың тіл үйіреді-тамағыңның дәмі тіл үйіреді* (*Тіл үйіретін тамақтың өзі емес, дәмі*), *телефондарымен алмасты-*

телефон алмасты (калька, дұрыс аударылмай обменялись телефонами сөзін дағдыға айналдырдық), грантқа түсуіңмен құттықтаймын-грантқа түскенің құтты болсын (көмектес септік өз алдына, тұйық етістік те қате. Орысша «с постулением» деп қолдана береді).

Қазіргі қолданыста анасы баласына былай сауал қояды: «Саған жұмбақ жасырамын» дейді, өзі «жұмбақ», «жұмбақты жұмбақтаудың қажеті қанша?». *Жұмбақ жасырамын* демейді *жұмбақ айтайық* десе тілдік нормаға сәйкес келеді. «Жасыру» деген артық сөз. Қазақтың сөз тіркесінде жоқ сөз.

Қазіргі дикторлардың қолданысында «Бағдарламада таныстыруымызды одан әрі өрбітеміз» дейді. Таныстыру өрбімейді, таныстыру жалғасады. Өрбіген деген басқа мағынада, басқа тұрғыда айтылатын сөздер. Мысалы, қазақтың әдеби тілінің сөздігінде *Өрбі* етістігінің *өсу, жетілу; өркен жаю* ауыспалы мағынасында (Сөздік, XII том: 342) қолданған *өрбіген* сөзінің мағынасынан тым алшақ. Ал «*Бізбен бірге қалыңыз*», «*Бізбен бірге болыңыз*» деп хабарды жүргізетін журналистердің қолданысындағы сөйлемдерді талдасақ. Тыңдап отырған тыңдарман «мен онымен қалай бірге қаламын?», «қалай бірге боламын?» деген сияқты ішкі сауалдары туындайды. Функционалдық синонимдерді қолдана білудің мәні айрықша. «*Келесі берілетін хабарымызға құлақ салыңыз, келесі хабарымызды күтіңіз*» деген сияқты коммуникативтік құзыреттілікті пайдалана отырып әр сөзді орнымен тізбектеген дұрыс. Функционалдық синонимдердің бірі публицистикалық дискурсына тән болса, екіншісі сөйлеу тілі дискурсына тән екенін аңғару қиын емес. Сондықтан адресант өз сөзінің тигізер ықпалын болжай отырып, өзінің түпкі мақсатына жету үшін тыңдарманның қабылдауына тиімді баяндауды ойластырған абзал. Себебі БАҚ біздің сөзіміздің негізгі қолдану аясының кеңдігін көрсетеді. «Дұрыс» не «бұрыс» кеткен қолданыстар ертеңгі узустың еншісінде болады.

Соңғы жылдары әсіресе радиобағдарларда жылы лебізді құттықтау сөз айта келіп, мерейтой иесіне «*қартаймаңыз!*» деп тілек білдіреді. Қазақ мәдени қоғамдастығы «*қартаймаңыз*» деген тілекті қабылдай қоймайды, мұндай тілек «*кәрілік жасқа жетпеңіз*» дегендей сезіледі. Үлкендердің байырғы кезде *кәрілікке жеткізсін, жағың түспей, жамандық көрме; ақ сақалды сары тісті бол* дейтіні сол этикалық норманы айқын аңғартады.

Сонымен, тілдік тұлғаның коммуникативтік сәтсіздікке ұшырау қаупі жиі кездесетін аймақтың бірі негізінен мазмұн межесі этномәдени семантикаға ие тұрақты сөз орамдарымен, яғни фразеологизмдер мен паремологизмдердің мәдени-ұлттық семантикасымен байланысты деуге болады[12].

Ана тілдің өмір сүру ортасы – сол ортада оны қызмет етуіне бөгет болатын нигилистік көзқараспен күресу әлеуметтік лингвистиканың негізгі міндеттері. Оған дәлел ретінде бүгінгі қолданыстағы «*мен ойлаймын*», «*кіруге*

болады ма?» деген секілді узустық құбылыстардың жиілеп кетуі тілімізге әсер тигізуде.

Тілдік жүйе бойынша есептік сан есімдерге косымша –*ыншы*, –*інші* түрінде жалғанады: *бесінші*, *алтыншы*, *жетінші* т.б. осы сияқты жиырманшы болуға тиісті реттік сан есім дағды бойынша жиырмасыншы түрінде қолданып, норма ретінде танылды.

Қате қолданылатын дағдыға айналған варианттар да тілімізде көп. *Аспаз-аспазышы*, *аттестаттау-аттестациялау*, *әскер-әскерлер*, *малшы-мал өсірушілер (шопан)*, *көктайғақ-мұзтайғақ* т.б. Мұндай варианттардың екінші сыңары қате екендігін көрсетеді.

Құтты болсын айтамыз. Нұржан, тырнақалды жинағыңыздың жарық көргеніне құтты болсын айтамыз – орыс тілінің ықпалымен орныққан, артық сөз қолдану салдарынан туындаған стильдік қате. Орыс тілі мен қазақ тіліндегі сөйлем құрылымының өзіндік ерекшелігі бар. Орыс тілінде іс-әрекетке констатация жасалса, қазақ тіліне ондай құрылым жат. Қазақ тіліне жат, өзге тілдің ықпалымен енген құрылымдарға абай болуымыз керек. Дұрысы: *Нұржан, тырнақалды жинағыңыздың жарық көргені құтты болсын!* [10, 224].

Бұл фактілер тілдік норманың өзгермелі, қозғалмалы сипатын көрсетеді [9, 23].

Қорытынды

Бүгінгідей жаһандану заманында өзіміздің түпкі тамырымызға жақындағанымыз жөн. Зерттеуге нысан етіп алған тіліміздің сөз мәдениеті, сөз тазалығы, қолданыс аясындағы ғылыми зерттеулерге тоқталдық. Тіліміздің дәстүрлі жүйесін сақтай отырып, қазіргі коммуникацияда норманың бәсеңдемеуіне жол бермегеніміз абзал. Осы мақсатта тіл мамандарының атқарар жұмысы орасан зор.

Біріншіден, тілдің әрбір қабатындағы сөз байлығы тек тілдің ғана «дүниелігі» емес, ол халықтың ғасырлар бойғы дүниетанымын, ұжымдық тағылым, тәжірибесін, рухани әрі материалдық байлығын танытатын, күллі қоғам мүшелеріне ортақ айрықша мәдени семиотикалық жүйе;

Екіншіден, қазіргі кезде, әсіресе еліміздің егемендікке қол жеткен тұсында, ұлттық тілдің сөздік құрамында күрделі, қауырт өзгерістер болды: сөздік қордың құрылысы айтарлықтай молықты, кейбір сөздер салғырт қорға көшті, қайсыбір сөздер белсенді қолданыла бастады, бірсыпыра сөздің мағынасы көнерді, едәуір көне сөздердің мағынасы қайта жаңғырды.

Зерттеуіміздің мақсатына сәйкес әдеби тіл қазынасындағы сөздердің стильдік мағына реңктерін қарым-қатынастың әртүрлі жағдаятына қарай сөйлеушінің не жазушының тандап, талғап жұмсауына қажетті ақпаратты жеткізу. Қарым-қатынас жағдаятында сөйлеушінің сөзі сөз мәдениетін, тілдік

нормалардың талғаусыз жұмсала бермейтіндігін айтқымыз келді. Өйткені бір алуан сөз сөйлеу жағдаятында бейтарап болса, қайсыбір сөздер кез келген сөйлеу жағдаятында талғаусыз жұмсала бермейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 **Латишев, Л. К.** Технология перевода : Учеб.пособие для студ. лингв. Вузов и фак. [Мәтін] /Лев Константинович Латышев М. : Издательский центр «Академия». – 2005. – 320 с.

2 **Косериу, Е.** Новое в лингвистике [Мәтін] /ред. В. А. Звегинцев. – Москва : Изд-во иностр. лит. – 1963. – 569 с.

3 **Ожегов, С. И.** Очередные вопросы культуры речи [Мәтін] // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – Москва. – 1974. – С. 259–260.

4 **Сыздықова, Р.** Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] – Алматы : «Ел-шежіре». – 2014. – 292 б.

5 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык. Энциклопедия [Мәтін]. – Москва : Дрофа. – 1997. – 721 с.

6 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол : Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. [Мәтін] – Алматы : Жалын. – 1991. – 464 б.

7 **Жұбанов Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Мәтін] – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2010. – 608 б.

8 **Балақаев, М.** Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. [Мәтін] – Алматы : Ғылым. – 1984. – 182 б.

9 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация [Мәтін] //Алматы. – 2007. – 336 б.

10 Сөзтүзер (Қате қолданыстар сөздігі) Ш. Құрманбайұлы, Ж. Жақыпов, Т. Еркекова, О. Жұбаева, Б. Сүйерқұл, Н. Қожабек, А. Әлменбет [Мәтін] – Нұр-Сұлтан, 2021. – 402 б.

11 **Sarsenbay, Zh., Salkynbay, A., Ramazanova, Sh. et al.** (2023) Modern Kazakh Language Trends : Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 2023 ISSN 2329–2210. – Pp. 188–201. https://www.ij scl.net/article_706711.html

12. **Sadirova, K., & Naurzybaikyzy, G.** (2023). National features of family discourse : A comparison of Kazakh, Russian, and English Languages. International Journal of Society, Culture and Language, 11(1). – Pp. 61–75. <https://doi.org/10.22034/ij scl.2022.563424.2793>

References

- 1 **Latyshev, L. K.** (2005). Translation technology : Studies.manual for students. lingv. Universities and fac. [Text]/Lev Konstantinovich Latyshev M. : Publishing Center «Academy», 320.
- 2 **Koseriu, E.** (1963). New in linguistics /ed. V. A. Zvegintsev. – Moscow : Publishing House of Foreign Lit., 569.
- 3 **Onzhegov, C. I.** (2002). Obvious word cultures [Text]/Lexicology. Lexicography. The cult of words. Moscow, 259–260.
- 4 **Syzykova, R.** (2014). Language norm and its normalization (codification). A collection of multi-volume works. [Text] – Almaty : «El-shezhire», 292.
- 5 **Karaulov, Yu. N.** (1997). Russian language. Encyclopedia. [Text] – Moscow : Bustard, 721.
- 6 **Baitursynov, A.** (1991). Ак Жол : poems and translations, publ. articles and literary research. [Text] – Almaty : Zhalyn publ., 464.
- 7 **Zhubanov, K.** (2010). Research on the Kazakh language. [Text] – Almaty, Institute for the development of the state language, 608.
- 8 **Balakaev M.** (1984). Kazakh literary language and its norms. [Text] Almaty : Nauka publ., 182 p.
- 9 **Uali, N.** (2007). Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Philological science.dissertation for the degree of Doctor of philosophy [Text]// Almaty, 336 p.
- 10 **Söztüzer (2021).** (Dictionary of erroneous uses). [Text]. Sh. Kurmanbayuly, Zh.Zhakupov, T. Yermekova, O. Zhubaeva, B. Suyarkul, N. Kozhabek, A. Almenbet) – Nur-Sultan, 402 p.
- 11 **Sarsenbay, Zh., Salkynbay A., Ramazanova Sh. et al.** (2023) Modern Kazakh Language Trends : Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 2023 ISSN 2329–2210. 188–201. https://www.ijscel.net/article_706711.html
12. **Sadirova, K., & Nauryzbaikyzy, G.** (2023). National features of family discourse : A comparison of Kazakh, Russian, and English Languages. International Journal of Society, Culture and Language, 11(1), 61–75. <https://doi.org/10.22034/ijscel.2022.563424.2793>

10.10.22 ж. баспаға түсті.

07.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. А. Сарсенбай¹, А. Б. Салкынбай², Ш. А. Рамазанова³

^{1,2,3}Казахский национальный университет

имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 10.10.22.

Поступило с исправлениями 07.12.23.

Принято в печать 26.08.24.

КОММУНИКАТИВНАЯ ПРАКТИКА КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ: НОРМА И УЗУС

В статье дается представление о норме и узусе, новой области языкознания как актуальной проблеме социолингвистики. Рассматриваются проблемы нормы и узуса в коммуникативной практике, которые не вошли в кодификационный фонд современного казахского литературного языка, но используются в современном казахском языке. Приводятся примеры, показывающие особенности этого соотношения на разных ярусах языковой структуры. Анализ этих примеров завершается выводом о характере коммуникативного поведения носителя языка, обязанного учитывать все три указанные категории, системные возможности, нормативные ограничения, особенности речевой практики (узуса). Языковая норма имеет разную природу в кодифицированных и некодифицированных подсистемах языка. Под узусом также понимаются «частные» нормы, отличающиеся от нормы литературного языка; в этом смысле говорят об узусах профессиональных (например, узусе научного изложения), узусах социальных групп, узусе обиходного общения и т. п.

Мы не можем однозначно ответить, что расширение сферы применения языка только положительно повлияло на повышение культуры речи и письма на казахском языке. Эта тенденция усугубляет проблемы нормы и узуса в нашем языке. Контроль за соблюдением языковой нормы и анализ уровня культуры речи – задача лингвистов.

Времена информационных технологий и глобализации оказывают влияние и на язык, особенно на язык в коммуникации. Эта тенденция усугубляет проблемы нормы и узуса в языке.

Ключевые слова: система языка, социальная лингвистика, норма, узус, языковая личность, коммуникативная практика, культура, кодификация.

*Zh. Sarsenbay¹, A. Salkynbay², Sh. Ramazanova³

^{1,2,3}al-Farabi Kazakh National university,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 10.10.22.

Received in revised form 07.12.23.

Accepted for publication 26.08.24.

COMMUNICATIVE PRACTICE OF THE KAZAKH LANGUAGE PERSONALITY: NORM AND USAGE

In the article we give an idea of the norm and usage, considered by the new field of linguistics as topical problems of sociolinguistics. We consider the problems of norms and usage in communicative practice, which are not included in the codification fund of the modern Kazakh literary language, but are used in the modern Kazakh language. Examples are given showing the features of this correlation at different tiers of the language structure. The analysis of these examples ends with a conclusion about the nature of the communicative behavior of a native speaker, who is obliged to take into account all three of these categories - system capabilities, normative restrictions, features of speech practice (usus).

We cannot unequivocally answer that the expansion of the scope of the language has only had a positive impact on improving the culture of speech and writing in the Kazakh language. This tendency aggravates the problems of norm and usage in our language. Monitoring compliance with the language norm and analyzing the level of speech culture is the task of linguists.

The times of information technology and globalization have an impact on language, especially on language in communication. This tendency aggravates the problems of norm and usage in the language.

Keywords: language system, norm, usage, social linguistics, linguistic personality, communicative practice, culture, codification.

Теруге 26.08.2024 ж. жіберілді. Басуға 26.09.2024 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

4,12 МБ RAM

Шартты баспа табағы 30,39. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, М. М. Нугманова

Тапсырыс № 4273

Сдано в набор 26.08.2024 г. Подписано в печать 26.09.2024 г.

Электронное издание

4,12 МБ RAM

Усл. печ. л. 30,39. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, М. М. Нугманова

Заказ № 4273

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz